

πολλές εἰκόνες καὶ παραβολές καὶ ἴσως κ' ἑμεῖς ἀκολουθώντας τον θὰ χρειαστοῦμε μερικές. Στὴ φιλοσοφία εἶναι βέβαια ἀσυγχώρητο ν' ἀντικαταστήσεις μιὰν ἔννοια ἢ μιὰ λογικὴ ἀπόδειξη μὲ μιὰ χεροπιαστὴ ζωντινὴ εἰκόνα, γιατί οἱ ὁμοιότητές τους θὰ εἶναι πάντα λιγότερες ἀπὸ τίς διαφορές· ὅταν ὅμως μεταχειρίζεσαι τὴν εἰκόνα καθορίζοντας ἀκριβῶς ὡς πόσο καὶ γιατί τὴ χρειαζέσαι, ἢ γιὰ νὰ σφίξεις ἀπὸ κοντὰ ἓνα νόημα πού ξεφεύγει ἀπὸ τίς χοντρές θηλειές τοῦ λογικοῦ δικτιοῦ, ὅταν ξέρεις ὡς ποιοὸ σημεῖο κάνεις ἐπαγωγὴ καὶ πού ἀρχίζει ἢ σύγκριση, εἶσαι τὸ ἴδιο δικαιολογημένος ὅπως ὁ ἄνθρωπος πού φτάνοντας πεζῆ στήν ὄχθη ἑνὸς ποταμοῦ, ρίχνεται στὸ κολύμπι γιὰ νὰ τὸν περάσει. Φτάνει νὰ μὴ νομίζει ἐκείνη τὴν ὥρα πὼς περπατάει στὸ νερὸ καὶ κάνει θαύματα. Στὸ λάθος αὐτὸ δὲν πέφτει ὁ Μπέρξον ποτέ.

3

A. Ποιότητα καὶ Ποσοτικὴ Μέτρηση.

Ὁ θρίαμβος τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης δὲ γενήθηκε γιατί πρώτη αὐτὴ χρησιμοποίησε τὴν παρατήρηση καὶ τὸ πείραμα, οὔτε γιατί ξάπλωσε τὸ πεδίο τῆς ἔρευνας· καὶ οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν παρατηρήσει καὶ πειραματιστῆ σὲ ἀρκετὴ ἔχταση. Ἰσα-ἴσα ἢ νεώτερη ἐπιστήμη ἐστένεψε τὴν ἔρευνά της σὲ κεῖνα τὰ σημεῖα ὅπου ὁ ἀριθμὸς μποροῦσε νὰ εἶναι κυρίαρχος. Ἀπὸ ἓνα φαινόμενο διατηρεῖ μόνο τὴν ἀποψη πού ὑπάγεται μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο σὲ ἀριθμητικὴ καθόριση καὶ ἢ σχέση του μὲ ἄλλο φαινόμενο ἔχει γίνε φυσικὸς νόμος ὅταν μιὰ ἀλγεβρικὴ ἐξίσωση μπορεῖ νὰ τὴν παραστήσει. Ἐτσι κάθε ποιότητα στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ κατὰ τὸ ὑπόδειγμά της καὶ στὴ χημεία καὶ ἀκόμα καὶ στὴ βιολογία, ἀφοῦ αὐτὴ ζητάει νὰναγάγει τὰ

φαινόμενά της σὲ χημικά, ἔγινε ποσότητα, τὰ χρώματα καὶ ἡ θερμότητα τόσες καὶ τόσες παλμικὲς κινήσεις, ἡ χημικὴ σύσταση ἀριθμὸς καὶ βάρους τῶν ἀτόμων. Αὐτὸ εἶναι βολικὸ καὶ δικαιολογημένο στὴν ἐπιστήμη ἀφοῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προβλέψομε τὴν ἐπανάληψη τῶν ἴδιων φαινομένων καὶ νὰ τὰ ἐκφράσομε μὲ γενικοὺς τύπους.

Τὸ ἰδανικὸ τῆς ποσοτικῆς μέτρησης θεωρήθηκε ἔτσι τὸ μόνο ἐπιστημονικὸ, καὶ ἡ ψυχολογία ποὺ ἤθελε νὰ γίνῃ ἐπιστήμη ἀποφάσισε νὰ τὸ φτάσει κι' αὐτὴ, κινήμενη ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη σκέψη: Οἱ αἰσθησιακὲς ἐντύπώσεις εἶναι ψυχικὰ φαινόμενα, ὅπως τὸ χρῶμα, ὁ ἦχος, ὁ ἠλεκτρισμὸς κτλ. εἶναι φυσικὰ φαινόμενα· βλέπομε πολὺ συχνὰ πὼς τὰ πρῶτα προκαλοῦνται ἀπὸ τὰ δεύτερα, ποὺ εἶναι, θὰ πεῖ ἡ αἰτία τους· τὴν αἰτία αὐτὴ μπορούμε νὰ τὴ μετρήσομε. "Αν γιὰ νὰ κάνομε πιὸ βολικὴ τὴν ἔρευνά μας, ὑποθέσομε πὼς κάθε ψυχικὸ φαινόμενο ἔχει τὴν ἀντίστοιχὴ του αἰτία σὲ κάποιο φαινόμενο τῆς ἄλλης, τῆς φυσικῆς σειρᾶς, καὶ ἂν μετρήσομε τὶς αἰτίες καὶ τὰ πολέσματα, θὰ ἔχομε δύο σειρὲς ἀριθμητικῶν δεδομένων καὶ ἡ ἀντιστοιχία τους θὰ μᾶς δώσει τὴ σχέση τους, ποὺ θὰ κατορθώσομε κάποτε νὰ φέρομε σὲ ἀλγεβρικὴ ἀκρίβεια· καὶ τότε θὰ εἴμαστε κι' ἐμεῖς ἐπιστήμονες καὶ τὰ πορίσματά μας θ' ἄχουν τὸ ἴδιο ἀξίωμα μὲ τῆς φυσικῆς ἢ τῆς ἀστρονομίας. Ἡ σκέψη αὐτὴ δὲν ἔγινε ποτὲ τόσο καθαρὴ καὶ συνειδητὴ, ὅσο τὴν ἐκθέσαμε παραπάνω. Στὴ βάση της ἦταν ἡ ἴδια ὑποθετικὴ γενικοποίηση ποὺ χρησιμεύει σὲ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, ποὺ γίνε-ται ὅμως ἐμπόδιο εὐτὺς μόλις ἡ ὑπόθεση αὐτὴ τῆς ἐργασίας καταντήσῃ δόγμα ἀκίνητο ποὺ νὰ ἀντιτάζεται στὰ νέα διδόμενα τῆς ἐμπειρίας ἀντὶ νὰ ὑποτάσσεται σαυτὰ. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ δυνάμωσε καὶ μιὰ νέα ἀνακάλυψη· βρῆκαν γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα τὴν ἀντικειμενικὴν βάση,

τὴν ὕλικὴν ἀντιστοιχία, θὰ ποῦμε μεῖς, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ποσοτικὴ αὐτὴ μέτρηση. Τὸ νευρικὸ σύστημα εἶναι φυσικὸ βιολογικὸ φαινόμενο καὶ οἱ λειτουργίαι του ἀνάγονται σὲ χημικὲς μετατροπές, μοριακὲς κινήσεις, ἤλεκτρομαγνητικὲς ἐνέργειαι καὶ δὲν ξέρω τί ἄλλο, ὅλα πράγματα ποὺ μετριοῦνται ἢ ποὺ μποροῦν κάποτε νὰ μετρηθοῦν. Ἔτσι, γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἔχομε κι' ὅλας δυὸ σειρὰς φαινομένων ποὺ μετριοῦνται καὶ μποροῦμε βέβαια ἢ θὰ μπορέσομε νὰ διαπιστώσομε τὶς κανονικὲς σχέσεις μεταξύ τους. Ξεχάσαμε στὸ μεταξύ κάτι ἄλλο: πρῶτο πῶς ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς σειρὰς καμιά δὲν εἶναι τὸ ψυχικὸ φαινόμενο τὸ ἴδιο· παλμικὲς δονήσεις τοῦ αἰθέρα καὶ χημικὲς ἀλλοιώσεις τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι καὶ τὰ δυὸ φυσικὰ φαινόμενα καὶ οἱ σχέσεις ἀνάμεσά τους ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τῇ φυσικῇ ἢ τῇ χημείᾳ ἢ βιολογίᾳ ἢ καὶ τὶς τρεῖς, ὅχι ὅμως τὴν ψυχολογίᾳ, ἂν ἐτούτῃ εἶναι ἐξέταση καθ'αυτὸ τῆς ψυχικῆς ζωῆς· δεύτερο, πῶς σὲ πολλὰ ἄλλα ψυχικὰ φαινόμενα, σκέψη, θύμηση, πόθο, ἔχομε μόνο τὴ μιὰ σειρὰ τῶν ἀριθμῶν, δηλ. τὴν νευρικὴ ἐνέργεια, χωρὶς αἰτία ἢ ἀντιστοιχία, στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον· καὶ τρίτο καὶ σπουδαιότερο, πῶς γιὰ νὰ μετρηθῇ τὸ ψυχικὸ φαινόμενο τὸ ἴδιο μᾶς λείπει τὸ κυριότερο, ἢ ἐνιαία μονάδα τῆς μέτρησης. Ὅχι μόνο ἀνάμεσα στὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἄλλης λογῆς, π.χ. στὴν ὄραση καὶ τὴν ἀκοή δὲν μποροῦμε νὰ κάνομε καμιά ποσοτικὴ σύγκριση, νὰ ποῦμε ἂν ἡ ἐντύπωση ἀπὸ τὸ κόκκινο αὐτὸ χαλὶ εἶναι μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀπὸ τὸν ἦχον τοῦ λά, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸ ἴδιο πεδίο, στὴν ἴδια τὴν ὄραση δὲν μποροῦμε νὰ διαπιστώσομε τέτοιαι ποσοτικὲς σχέσεις. Δὲ λέμε ὅμως πῶς κόκκινο, δυνατώτερος ἦχος, ἀρμυρότερο φαῖ; Ἡ ψυχολογία δὲν ξεχωρίζει δίπλα στὴν ποιότητα, καὶ ἐνταση ἢ ποσότητα τῶν αἰσθημάτων; Μιὰ στιγμή θὰ

Ε. Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

δοῦμε ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ γλωσσικὴ μονάχα αὕτη χορήση. Πῶς μποροῦμε ὅμως νὰ ὀρίσομε ἀν τὸ χαλὶ αὐτὸ εἶναι δυό, τρεῖς ἢ $4\frac{1}{2}$ φορές πιὸ κόκκινο ἀπὸ τὸ ἄλλο; ἢ ὅτι τὸ φαῖ σήμερα εἶναι μισὸ πιὸ ἀρμυρὸ ἀπὸ τὸ χτεσινὸ; Μά, ἀπὸ τὸ ἀλάτι ποὺ ἔβαλε ἡ μαγείρισσα. Πολὺ ὠραῖα· ἄς προσέξομε μόνο ὅτι τώρα πιά δὲ συγκρίνομε δυὸ ἄμεσες ἐντύπώσεις τῆς γέψης μας, ἀλλὰ δυὸ γεγονότα ποὺ ξέρομε ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον· ἡ γνώση αὕτη ἐπηρέασε τὴν παρατήρηση τοῦ ἑαυτοῦ μας γιατί στὴν πραχτικὴ ζωὴ μᾶς δίνεται συχνότερα ἢ εὐκαιρία νὰ προσέξομε τί κάνει ἡ μαγείρισσα, παρὰ πόση διαφορὰ ἔχει ἡ σημερινή μας ἐντύπωση ἀπὸ τὴ χτεσινή. Ἀφήνω ποὺ τὴ χτεσινὴ ἐντύπωση δὲν τὴν ἔχω πιά παρὰ μόνο μὲ τὴν πολὺ παρὰξενη μορφή τῆς θύμησης, ποὺ εἶναι μαζὶ κάτι τωρινὸ καὶ περασμένο, καὶ ποὺ ποτὲ, μὰ ποτὲ πιά δὲ θὰ μπορέσω νὰ βάλω πλάϊ—πλάϊ μὲ τὸ πρότυπό της, οὔτε μὲ κάθε ἄλλη θύμηση τοῦ ἴδιου πράγματος (ὄχι τοῦ ἴδιου ψυχικοῦ φαινομένου) ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχα ἀπὸ χτὲς ὡς σήμερα ἢ ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχω ἀκόμα ὡς νὰ πεθάνω. Γιὰ νὰ μετρήσω ὅμως ὄχι πιά τὸ ἀλάτι, οὔτε τὰ ποτήρια νερὸ ποὺ ἀναγκάστηκα νὰ πιῶ, ἀλλὰ τὶς δυὸ αἰσθησιακὲς μου ἐντύπώσεις τὴ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη κατευθεῖα, θ'ἄπρεπε νὰ ἔχω μιὰ γευστικὴ ἐντύπωση τοῦ ἀρμυροῦ, ὅσο θέλετε δυνατὴ ἢ ἀδύνατη, ποὺ νὰ μοῦ χρησιμέβει σὰν μονάδα, ποὺ νὰ χωράει σὲ μιὰν ἄλλη δυό, τρεῖς ἢ τέσσερες ἢ μισὴ φορά, ποὺ νὰ μένει πάντα ἴδια μὲ τὸν ἑαυτὸ της καὶ νὰ μπορῶ νὰ τὴν προκαλέσω ὅποτε θέλω, ὅπως βγάζω τὴ ζυγαριὰ ἀπὸ τὸ ντουλάπι. Εἶναι φανερὸ πὼς μιὰ τέτοια αἰσθησιολογία οὔτε ὑπάρχει οὔτε μπορεῖ ποτὲ νὰ ὑπάρξει σὰν ξεχωριστὸ φαινόμενο στὴν ψυχολογία· μποροῦμε ἴσως μὲ τὴν ἀνάλυση νὰ τὴν ἀφαιρέσομε, ἀλλὰ μιὰ τέτοια ἀνάλυση εἶναι μόνο νοητὴ καὶ ὄχι ἐχτελεστὴ

καὶ δὲν ἔχει καμιά δικαιολογία οὔτε πραχτικὸ ἀποτέλεσμα.

Λέγοντας λοιπὸν δυνατότερη αἴσθησις (ἀρμυράδα, ἦχος, πόνος κτλ.) ἐννοῶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰκόλουθα δυὸ πράγματα: εἴτε μεταφέρω καταχρηστικὰ τὶς ποσότητες τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν πού ξέρω, ἀπὸ ἄλλη γνώσις καὶ ἐμπειρία, στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ψυχικοῦ φαινόμενου· εἴτε π' ἀρρασέρομαι ἀπὸ μιὰ ποιοτικὴ διαφορὰ τῆς αἴσθησις. Ἡ ποιοτικὴ αὐτὴ διαφορὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅλο καὶ μεγαλύτερο ξάπλωμα τῆς ἐπίδρασις τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ σὲ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ἔτσι πού πρῶτα οἱ κοντινὲς περιφέρειες, ὕστερα ὅλο καὶ μακρυνότερες ἐπηρεάζονται, ὥσπου δὲ μένει πιά οὔτε μόνιο πού νὰ μὴν κραδαίνεται ἀπὸ συμμετοχὴ στὸν ἐρεθισμὸ αὐτό· καὶ ψυχικὰ τότε στὴν ἀρχὴ ἓνα μέρος τῆς προσοχῆς μου, ὕστερα ὅλη μου ἡ ψυχικὴ δύναμις μακραίνει ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀπασχόλησις καὶ συγκεντρώνεται ὅλη σὲκεῖνο τὸ σημεῖο, πληθαίνοντάς το ὥσπου πιάνει ὅλο τὸν ψυχικὸ καὶ σωματικὸ ὄργανισμό. Τοῦτο δὲν εἶναι πιά ποσοτικὴ αὐξηση μιᾶς αἴσθησις, ἀλλὰ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ τῆς ἀπὸ τὴν πληθώρα ὄλων τῶν ἄλλων ἐπίπεδων πού ἐπηρεάζει. Ἡ πληθώρα αὐτὴ δὲ μετριέται, ἀλλὰ τὰ μέλη τῆς διαπερνιοῦνται ἀμοιβαῖα καὶ ἀποτελοῦν ἓνα ἀξεχώριστο ποιοτικὸ σύνολο.

Προχωρώντας ἀπ' ἔξω πρὸς τὰ μέσα, ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ ἐρεθισμὸ πρὸς τὴν αἰσθησιακὴ ἐντύπωση, εἶδαμε πόσο ἀπροσμέτρητη εἶναι τούτη μὲ ποσοτικὰ συστήματα καὶ ἀριθμητικὲς ἐξίσωσις. Ἄν ξεκινήσομε τώρα ἀνάποδα, ἀπὸ τὸ ψυχικὸ φαινόμενο τὸ ἴδιο, τί θὰ βροῦμε; Κ' ἔδῳ δὲν ἔχομε ἀνάγκη νὰ περιοριστοῦμε σὲ τόσο ἐξωτερικὰ καὶ σχετικὰ ἀδιάφορα, οὔδέτερα ψυχικὰ φαινόμενα σὰν τὴν αἴσθησις· μποροῦμε νὰ πάρομε καὶ συναισθήματα, χαρὰ ἢ πόνος, καὶ ἀνώτερες λογικὲς λειτουργίαι καὶ θύμησις καὶ

βουλευτικῆς ὁρμῆς. Γιατὶ ἂν παρατηρήσομε προσεχτικὰ τὸν ἑαυτὸ μας, τὴ συνειδητὴ ἐμπειρία μας—καὶ ἡ αὐτοπαρατήρηση εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα μέσα ποὺ συσταίνει καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ λεγόμενὴ ψυχολογία, μόνο ποὺ δὲν ξέρει νὰ τὸ μεταχειριστῆ—θὰ νιώσομε πρῶτ' ἀπ' ὅλα πῶς σὲ ὅποια στιγμή τὴ σταματήσομε κάπως τεχνητὰ, προσπαθώντας νὰ πιάσομε τὸ φευγαλέο ρυθμὸ τῆς, ἡ κατάστασις ποὺ μᾶς παρουσιάζεται εἶναι ἑνιαία καὶ ἀπλή, ἀποτελεῖ ἓνα ὀργανικὸ σύνολο, καὶ κάθε χωρισμός, κάθε διαίρεσις ἢ ἀφαίρεσις ποὺ ὁ νοῦς μπορεῖ νὰ φέρει ἐκεῖ μέσα εἶναι κάτι τεχνητὸ καὶ ἀνυπόστατο, δὲν ἔχει πραγματικότητα.

Λένε συχνὰ πῶς καὶ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἔτσι προχωρεῖ, πῶς τὰ ἄτομα ἢ τὰ στοιχεῖα ἢ τὰ ἠλεκτρόνια δὲ βρίσκονται ποτὲ χωρισμένα καὶ μοναχὰ τους σὲ καθαρότητα καὶ ἀφαίρεσις, μὰ τὰ ὑποθέτομε γιὰ τεχνικοὺς λόγους ἐργασίας κ' ἐξακρίβωσις. Ἡ διαφορὰ ὅμως εἶναι πῶς ἴσα ἴσα μόνο τεχνικοὶ λόγοι ἐμποδίζουν τὴν πραχτικὴν ἀπομόνωσιν τῶν φυσικῶν στοιχείων ἢ μονάδων καὶ πῶς πραχτικῆς τελειοποιήσεως μᾶς φέρνουν ὄλο καὶ πιὸ κοντὰ σὲ μιὰ πραγματικὴν κατόρθωσιν· θεωρητικὰ, στὸ τελικὸ σημεῖο τῆς πρόοδος βρίσκεται ἡ ἐπιτυχία, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὴ φτάσομε ποτέ. Στὸ ψυχικὸ ἐπίπεδο, ἡ ἐπιτυχία τούτη ὄχι μόνο εἶναι ἀδύνατη, ἀλλὰ παράλογη καὶ ἀνοήτως, ἀκόμα χειρότερα, ἀχρηστὴ· ἂν ξεχωρίζαμε κάποτε ἓνα ψυχικὸ φαινόμενο καθαρὰ ἀπομονωμένο, θὰ καταστρέφαμε τὴν ψυχικὴν ζωντανὴν ἐνότητα ἀπ' ὅπου θὰ τὸ εἶχαμε ξεχωρίσει· τὴν ἴδια ψυχικὴν ἐνότητα δὲ θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ τὴν ξαναφτιάξομε ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποῦ ἦταν ἀποτελεσμένη καὶ πρὶν· κ' ἔτσι δὲ θὰ μαθαίναμε ποτὲ πῶς μπῆκε καὶ πῶς συνδέθηκε μὲ τ' ἄλλα τὸ ἀπομονωμένο στοιχεῖο, ἢ ἀψυχὴ ἀφαίρεσίς του θὰ μᾶς ἦταν ἀχρηστὴ.

Ξέρω καλά πώς όλα αυτά μοιάζουν με σοφιστείες· δὲν ἐπρόστεσα γιατί ἡ νοητὴ ἀνάλυση εἶναι ἀσκοπη στὸ ψυχικὸ φαινόμενο. Ὁ νοῦς ἐξετάζει μιὰ ψυχικὴ κατάσταση μόνο ὑστερώτερα, ἀφοῦ ἔχει φανερωθῆ στὸ σύνολό της. Ὁ χρόνος ποὺ πέρασε, ἄς εἶναι καὶ δευτερόλεπτο, ἔχει ἀλλάξει τὴ σύστασή της, ἔχει προστέσει κάτι ποὺ δέθηκε ὀργανικὰ μαζί της καὶ τὴν ἀλλάξε ὅλη. Ποτὲ πιά, στὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα, δὲ θὰ βρεθῶ μπρὸς σαυτό τὸ γραφεῖο ἀκριβῶς ὅπως ἤμουν πρὶν γράψω τὴν περασμένη σελίδα, οὔτε ὁ ἀναγνώστης μου πρὶν τὴ διαβάσει· κάτι, ὅσο καὶ ἀνυπολόγιστα μικρό, ἔχει προστεθῆ μέσα μας καὶ καμιὰ ἐγχείρηση δὲν μπορεῖ πιά νὰ μᾶς τὸ βγάλει. Ὅσο κι' ἂν ξεχάσω τέλεια τὴν περασμένη στιγμή, ὅσο κι' ἂν ἡ στενοχώρια της ἢ ἡ χαρὰ της ἀντικατασταθῆ πλέρια μὲ κάτι ἄλλο, ἄφησε πάντα μιὰν ἀπήχηση στὶς ἄλλες ψυχικὲς μου καταστάσεις, ἐχρωμάτισε μὲ διαφορετικὸ τρόπο ὄχι μόνο κάθε μελλούμενη θέση μου ἀλλὰ καὶ ὅλη τὴν περασμένη ζωὴ μου ποὺ δὲν μπορῶ πιά νὰ φανταστῶ σὰ νὰ μὴν εἶχε ὑπάρξει ἡ ὠρισμένη ἐκείνη στιγμή. Ἡ ἄμεση παρατήρηση ἐπάνω στὸν ἑαυτὸ μας μᾶς λέει πὼς κάθε αἴσθημά μας, κάθε ἐντύπωση, κάθε τέτοια τομὴ ποὺ ἀποχωρίζομε κάπως τεχνητὰ ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη ροὴ τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς, εἶναι μία καὶ ἀναντικατάστατη, πὼς ποτὲ πιά δὲ θὰ ξανάρθει. Ἐνα πράμα ὅταν τὸ ξαναβλέπομε δὲ μᾶς κάνει πιά τὴν ἴδια ἐντύπωση ὅπως τὴν πρώτη φορὰ· μεταξύ μας βρίσκεται ἀκριβῶς ἡ πρώτη ἐντύπωση καὶ ὁ καιρὸς ποὺ πέρασε ἀπὸ τότε. «Πότε θὰ ξαναγίνεις ὅπως ἦσουν τὴν πρώτη μέρα ποὺ κατέβηκες ἀπὸ τὸ βαπόρι;» μὲ ρώτησε κάποτε μὲ ἀφέλεια ἓνα κοριτσάκι ποὺ εἶχα γνωρίσει σὲ κάποιαν ἐξοχὴ, λίγες ἐβδομάδες πρὶν. «Ποτέ» τῆς ἀπάντησα, καὶ ἡ λύπη ποὺ ζωγραφίστηκε στὸ πρόσωπό της

συμβολίζει ὅλη τὴ λαχτάρα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς πρὸς τὸ μοναδικό, ἐκεῖνο πὺν παρουσιάστηκε μόνο γιὰ μιὰ φορὰ, πὺν ὅ,τι κ' ἂν ἦταν, δὲ θὰ ξαναφανῆ ποτέ. Ἴσως τὸ ἐνδιαφέρον πὺν παρουσιάζει ἡ ἱστορία νὰ βρῖσκεται ἀκριβῶς στὴ λαχτάρα ἐτούτη καὶ ὄχι στὴ διαπίστωση κοινωνικῶν νόμων.

Μ' ἓνα λόγο, καθέννας γνωρίζει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του αὐτὴ τὴν ἀλήθεια· συγκρίνετε τὶς πρῶτες στιγμὲς μιᾶς ἀναμονῆς μὲ τὶς τελευταῖες, τὴν ὄρχῃ μιᾶς ἐκδρομῆς μὲ τὸ γυρισμό της, ἀπλούστερα, τὴν πρώτη γουλιὰ ἀπὸ ἓνα καυτὸ φλυτζάνι τσαΐ μὲ τὴ δεύτερη. Ὁ Μπέρξον συνειθίζει ἓνα ἄλλο παράδειγμα· ρίχνει ἓνα κομάτι ζάχαρι σ' ἓνα ποτήρι νερὸ καὶ ὡς νὰ λυῶσει δείχνει στοὺς ἀκροατές του πόσο αὐτὸς ὁ ἴδιος ἄλλαξε ποιοτικὰ ὅσο κ' ἐκεῖνοι· ὁ χρόνος πὺν πέρασε ὄγκωσε τὸ περασμένο τους ἐγὼ καὶ ἡ τομὴ πὺν μποροῦν τώρα νὰ κάνουν στὴν ψυχικὴ τους ροὴ θὰ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν προηγούμενη, ὅπως σὲ κανένα σημεῖο ἐνὸς κώνου δὲν μπορεῖ ἡ τομὴ ἀκριβῶς νὰ συμπέσει μὲ μιὰν ἄλλη, ὅσο καὶ κοντὰ νὰ ὑποθέσουμε τὰ σημεῖα αὐτά.

Ἄν τώρα ἡ αἰσθησιακὴ ἐντύπωση ἀπὸ ἓνα, τὸν ἴδιο ἐξωτερικὸ ἐρεθισμό δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ ξαναγεννηθῆ ἀκριβῶς, πόσο λιγότερο μποροῦμε ποσοτικὰ νὰ συγκρίνομε διάφορες ψυχικὲς κατάστασεις καὶ διάφορες πνευματικὲς ἢ βουλευτικὲς ἐνέργειες. Τὰ πράματα πὺν σκεπάζομε μὲ τὴ λέξη χαρὰ ἢ λύπη εἶναι τόσο διαφορετικὰ πὺν θεωροῦμε ἀμέσως παραλογισμό νὰ συγκρίνομε τὴν πικράδα τοῦ κινήνου μὲ τὸν πονόδοντο, μιὰ κακὴ εἶδηση μὲ τὴ γενετησιακὴ ἀπόλαψη, τὴν ἱκανοποίηση ἀπὸ τὸ γέλοιο ἐνὸς παιδιοῦ μὲ ἓνα φιλολογικὸ θρίαμβο ἢ ἓνα σκάνταλο.

Κάθε ψυχικὴ κατάσταση ἔχει τὴ δικὴ της ποιότητα, ἀσύγκριτη καὶ ἀπροσμέτρητη μὲ κάθε ἄλλη· ὑπάρχουν ἀπει-

ρες ποιότητες. Ὁ ποσοτικὸς καθορισμὸς μιᾶς ψυχικῆς κατάστασης εἶναι ἀδύνατος, καὶ ἀχρηστος γιὰ τὴ συγκρούσει τὴν ἀληθινὴ οὐσία τοῦ ψυχικοῦ φαινόμενου. Νὰ τὸ θετικὸ, ἂν καὶ ἀκόμα φτωχὸ συμπέρασμα ποὺ μᾶς ἔβγαλε ἡ ψυχολογικὴ παρατήρηση. "Ἄν τὶς περισσότερες φορές μιλοῦμε σὰν νὰ εἶχαν τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἔνταση καὶ ποσό, αὐτὸ συμβαίνει γιὰ τὸ νοῦς καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι γυρισμένα πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὰ φαινόμενα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν μιὰ πρακτικὴ ἐπέμβαση καὶ ποὺ δέχονται μέτρηση καὶ ἀναγωγὴ σὲ ἀριθμητικὰς ἐξίσωσεις, καὶ ἀκόμα γιὰ τὴν πάλι ἀπὸ πρακτικὰς ἀνάγκες, συμφέρει στὴ γλῶσσα νὰ συμαζεύει σὲ μιὰ λέξη, σὲναν ὄρο (κάθε λέξη εἶναι γενικὴ ἔννοια) καὶ τὴν ποὺ χοντρικὰ μοιάζει μὲ κάτι ἄλλο, καὶ τὴν ποὺ προκαλεῖ μιὰν ὅμοιαν ἀντίδραση. "Ἐτσι ἐξηγιέται καὶ γιὰ τὸν οἰσθησιακὰς ἐντύπώσεις ποὺ χρησιμεύουν περισσότερο στὸν ἄνθρωπο γιὰ νὰ κατατοπιστῆ στὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, οἱ ὀπτικὰς, πῆραν ἀρκετὴ ποιοτικὴ διαφοροποίηση στὶς ὀνομασίες τους (χρῶματα καὶ σχήματα), ἐνῶ οἱ ὀσφραντικὰς δὲν ἔχουν καθόλου λέξεις γιὰ δεῖχτες, καὶ τὰ συναισθηματικὰ, ποὺ κατέχουν τὴν σπουδαιότερη θέσιν στὴν ἐξέλιξη μιᾶς ζωῆς, κατατάσσονται κοινὰ κατωτέρω ἀπὸ τὴν δυὸ γενικὰς ταμπέλας, χαρὰ ἢ λύπη.

Εἶδαμε ἀκόμη πῶς τὴν ποιοτικὴν αὐτὴν διαφορὰ τὴν ὀρίζουν δυὸ παράγοντες: α) ἡ πληθώρα τῶν νευρικῶν στοιχείων ποὺ ἐπηρεάζεται καὶ τὴν ποὺ ψυχικῶν ἐνεργειῶν (προσοχῆς, θέλησης, θυμῆς) ποὺ συμμετέχουν διαποτίζοντας ὀργανικὰ ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, καὶ β) ὁ χρόνος ποὺ περιᾶ καὶ φουσκώνει τὸ κύμα τῆς ἀδιάκοπης ψυχικῆς ροῆς, προχώρημα ποὺ δὲ γυρίζει πίσω, ἀδύνατο νὰ ἀναποδογυριστῆ, καὶ δημιουργικὸ. Ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου ἐπαιξε σπουδαῖο μέρος στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ ὁ Μπέρξον ξεχωρίζει μέσα στὴν λέξη δυὸ ἔννοιες ποὺ οἱ φι-

λόσοφοι καὶ ἡ κοινὴ λογικὴ χρῆσις πέρνουν ἔξεχώριστα πότε τὴ μιὰ καὶ πότε τὴν ἄλλη καὶ δημιουργοῦν ἔτσι ἀντίφασες καὶ μπερδέματα.

B. Χρόνος καὶ "Ἐχτασι

Ἐξετάζοντας τὰ πράματα τοῦ ὕλικου κόσμου ἡ ἐπιστήμη δὲν τὰ παίρνει ὅπως εἶναι, σὺς περιστάσεις καὶ τὴ θέσι τὴ σχετικὴ μετὰ ἄλλα πράματα γύρω τους, ὅπου βρίσκονται. Κυριολεκτικῶς, κάθε σημεῖο τῆς ὕλης δέχεται καὶ ἀποστέλνει ἐπίδρασεις σὲ ὅλα καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα σημεῖα. Στὸ σύστημα αὐτὸ τῶν ἀλληλοεπιδράσεων ἡ ἐπιστήμη ξεκόβει ἄλλα στενότερα συστήματα καὶ ἐξετάζει κάθε φορὰ τίς κινήσεις καὶ τίς ἐνέργειες ποὺ γίνονται μέσα στὸ ξεχωριστὸ σύστημα ποὺ ἔχει μπροστά της· μέσα σαυτὸ πάλι ξεκρίνει χωριστὰ σώματα, κινημένη ἀπὸ τὴν ἀμεση ἐμπειρία ποὺ μᾶς γάνει νὰ χωρίζομε ἕνα ὠρισμένο σύνολο αἰσθημάτων ἀπὸ κάθε ἄλλο· τὰ αἰσθήματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ σῶμα μας, καὶ τὸ σῶμα μας εἶναι τὸ ἀρχικὸ πρότυπο ὅλων τῶν ἄλλων σωμάτων.

Γιὰ νὰ διαπιστώσει νόμους, ἡ ἐπιστήμη χρειάζεται ὠρισμένες γενικὲς προϋπόθεσις, πὼς ὠρισμένοι ὅροι μποροῦν νὰ ἀλλαχθοῦν χωρὶς νὰ ἀναποδογυριστῇ τὸ κῦρος τῶν κανονικῶν σχέσεων, πὼς τὰ σώματα δηλ. μποροῦν νὰ ἀλλάξουν τόπο, φτάνει μόνο νὰ κρατήσουν τὴν ἴδια σχετικὴ ἀπόστασι, χωρὶς νὰ φερθοῦν ἀλλιῶς τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ τάδε ἢ δεῖνα ἐνέργεια θὰ γίνει ἀπάνω τους. Ὁ χῶρος ἔτσι γίνεται ἕνα ἀόριστο οὐδέτερο κοινὸ πλαίσιο, ἀδειανὸ ἀπὸ κάθε ἰδιότητα, (ἴσως γιὰ τὰ ζῶα μετὰ ἰσχυρὴ αἰσθησι τῆς κατεύθυνσις, ὁ χῶρος θὰ ἔχει ποιότητες ποὺ δὲ μπορούμε νὰ μαντέψομε) ὅπου κάθε σημεῖο του, καὶ τέλος κάθε πρᾶμα ἐφόσο κατέχει ὠρισμένα σημεῖα του, μπορεῖ νὰ

συναλλαχτῇ μὲ κάθε ἄλλο. Ἡ ἀλλαγὴ αὕτη δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ παρὰ μὲ τὴν κίνησιν καὶ ἡ κίνησις χρειάζεται γιὰ νὰ ἐχτελεστῇ, κάποιο χρονικὸ διάστημα. Τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα εἶδαμε πὼς γιὰ τὴν ψυχολογικὴν ἐμπειρίαν εἶναι κάτι θεϊκὸ καὶ πὼς δημιουργεῖ κάτι ποὺ εἶναι ἀδύνατον ποτὲ νὰ ξεγίνει. Γιὰ τὴν ἐπιστήμην καὶ μαζὶ τὴν ἀποψήν, τὸ χρονικὸ διάστημα δὲν ὑπάρχει, ὁ χρόνος ἀλλάζεται τόσο εὐκόλως ὅσο καὶ ὁ τόπος, μιὰ κίνησις μπορεῖ νὰ ξεγίνει ἐφόσον ἐχτελεστῇ ἢ ἀντίστροφῇ της, καὶ κάθε στιγμὴ μπορεῖ νὰ ὑποτεθῇ πὼς μεταφέρθηκε σὲ κάθε ἄλλη στιγμὴ χωρὶς ν' ἀλλάξουν οἱ φυσικοὶ νόμοι. Γιὰ τὴ φύσιν, γιὰ τὴν ὕλην, κάθε ἀποψη, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὅλες τὶς ταυτόχρονες σχέσεις καὶ λειτουργίες, μπορεῖ νὰ μεταφερθῇ σὲ ὁποιοδήποτε χρονικὸ σημεῖον, κάθε γενικὴ ἢ εἰδικὴ λοιπὸν περίπτωσις εἶναι παρὸν· περασμένα γιὰ τὴν ὕλην δὲν ὑπάρχουν, καὶ ἂν λέμε πὼς ἓνα κομμάτι τῆς ὕλης διατηρεῖ τὰ χνάριον μιᾶς παλιᾶς ἐπίδρασης, τὰ περασμένα αὐτὰ ὑπάρχουν μόνο γιὰ τὴ συνείδησιν ποὺ τὰ νιώθει. Ἐάν στοχαστοῦμε τὴν ἀποψήν αὕτη τῆς ἐπιστήμης γιὰ τὴν ὕλην καὶ τὴν ἔχτασιν ὡς τὶς τελευταῖες καὶ ἀκρότατες συνέπειες της, θὰ φτάσομε στὸ λογικότερον συμπέρασμα τοῦ Ντεκάρτ, πὼς δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως κανένας λόγος νὰ ἐξακολουθῇ νὰ ὑπάρχει ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, πὼς ἐπομένως κάθε στιγμὴ πεθαίνει καὶ ξαναγενιέται ἀπὸ δωρισμένη χάριν τοῦ Θεοῦ.

Νὰ λοιπὸν οἱ δύο ἀντιφατικὲς ἔννοιαι τοῦ χρόνου ἢ μιὰ ἀπέναντι στὴν ἄλλη. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὁ ἄχρωμος, χωρὶς ποιότητες, ἀναποδογυριστὸς χρόνος τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ δημιουργικὸς χρόνος τῆς ἐσωτερικῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας, ποὺ μόνο αὐτὸς φτιάχνει ποιοτικὰς διαφορὰς, ποὺ ἂν τὸν ἀλλάξεις, ἀλλάξεις μαζὶ καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ φαινομένου ποὺ ἐξετάζεις, τὸ χάνεις λοιπὸν μέσ' ἀπὸ τὰ

χέρια σου κ' ἔχεις μπροστά σου ξαφνικὰ ἓνα ἄλλο, ποι-
τικὰ διαφορετικό. Ποιὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ εἶναι ὁ χρόνος;
Γιὰ τὸ Μπέρξον μονάχα ὁ δεύτερος· ὁ ἄλλος ἔχει ἀπλού-
στατα πάρει ὅλες τὶς ιδιότητες τοῦ χώρου, εἶναι ἡ ἔννοια
τοῦ τόπου μασκαρεμένη με ἄλλο ὄνομα. Γιὰ τὴ φυσικὴ
ἐξέταση μιᾶς κίνησης, φτάνουν ἀλήθεια τὰ δυὸ τοπικὰ ση-
μεῖα τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους· ἂν στὸ μεταξύ καταστρά-
φηκε καὶ ξαναγεννήθηκε ὁ κόσμος, τῆς εἶναι ἀδιάφορο· ἂν
ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὰ μεταξύ, θὰ κυτάξει πάλι τὸ σῶμα ποὺ
κινιέται σὲ ἓνα, δύο, ἢ χίλια σημεῖα ἀνάμεσα στὸ ἀρχικὸ
καὶ τὸ τέλει· χίλια σημεῖα ὅμως ἢ κ' ἓνα δισεκατομμύριο,
δὲν κάνουν οὔτε τὴ μικρότερη γραμμὴ καὶ χιλιάδες θέσεις
τοῦ ἴδιου ἀντικείμενου δὲν κάνουν οὔτε τὴν παραμικρό-
τερη κίνηση. Τὸ ἀνάμεσα διάστημα ὅσο μικρὸ κι' ἂν εἶναι
θὰ μένει πάντα ἀγεφύρωτο χάσμα, καὶ σαυτὴ τὴν ἔννοια
τοῦ χρόνου στηρίζονται τὰρχαῖα σοφίσματα τοῦ Ζήγωνα·
καὶ μαυτὴ τὴν ἔννοια εἶναι ἀναντίρρητα.

Ψυχολογικὰ ὅμως καὶ ἴσως, ὅπως θὰ δοῦμε, μεταφυσικά, μιὰ κίνηση, μιὰ πράξι, μιὰ σκέψη, εἶναι ἓνα ἔνιαῖο,
ὄργανικὸ σύνολο, ἀδιαίρετο ἀπὸ τὰ πρὶν· ὅταν προφέρουμε
μιὰ φράσι, δὲν ἔχομε χωριστὴ συνείδηση τῆς κάθε λέξης·
ἀπόδειξη πὼς ὅταν ἀπομονώσουμε μιὰ λέξη καὶ τὴν ἐπανα-
λάβουμε δυὸ-τρεις φορές, μᾶς φαίνεται κάτι ξένο, καινούργιο
κι' ἀσυνείθιστο. Μόνο ὕστερότερα, ὅταν ἔχομε πιά ὅλη
τὴ φράση, τὴν κίνηση ἢ τὴν πράξι ἐχτελεσμένη, τελειω-
μένη καὶ σὰ νεκρὴ, χωρὶς τὴν ἀρχικὴ ἔνιαία ὁρμὴ ποὺ τὴν
προκάλεσε, μπορούμε νὰ κάνουμε λογικὰ τὴν ἀνάλυσή της
σὲ στοιχεῖα. Γιὰ ν' ἀναλύσουμε τὴν κίνηση τί ἔχομε μπρο-
στά μας; Τὸ χωρὸ ποὺ ἔχει διατρέξει· κ' ἔτσι ἀντικαθιστοῦμε
στὸν ὑπολογισμό μας τὴν κίνηση με τὴ γραμμὴ ποὺ τὴν
ὑποτείνει. Καὶ κάνουμε πολὺ καλὰ ὡς γιὰ τὸ πρακτικὸ ἀπο-

τέλεσμα· γιατί αὐτὸ μόνο ἐνδιαφέρει τὴν ἐπιστήμη, καὶ μὲ μόνο αὐτὸ τὸ διδόμενον εἶναι ἱκανὴ νὰ ὑπολογίσει καὶ νὰ προβλέψει νέες περιπτώσεις κίνησης, γιὰ ἄλλες στιγμὲς χρονικὲς ἀκριβῶς τὶς ἴδιες, χωρὶς καμιά ποιοτικὴ διαφορὰ μεταξύ τους· κι' αὐτὸ εἶναι ὅλο πού θέλει ἡ ἐπιστήμη. Ὁ χρόνος λοιπὸν πού μεταχειρίζεται δὲν εἶναι ὁ ἀληθινός, ἀλλὰ μιὰ ἀφαιρεμένη ἐννοία πού δανείζεται ὅλες τῆς τὶς ιδιότητες ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀφαιρεμένο πλαίσιο, τὸν τόπο. Ἔτσι τὰ κομμάτια τοῦ μπόρου νὰ μετακινηθοῦν αὐθαίρετα στοὺς ὑπολογισμοὺς, καὶ μ' αὐτὸ ἄλλως τε μπορεῖ νὰ γίνῃ πρόβλεψη πού νάναφέρεται σὲ ἀπόσταση χιλιάδων χρόνων, ἢ ὑπολογισμοὶ γιὰ περασμένα ἄλλο τόσο μακρυνά.

Στάλήθεια ὅμως δὲν ὑπάρχει αὕτη ἡ ὁμοιογένεια. Ἐκεῖ πού ἐπικρατεῖ ὁ πραγματικός, ψυχολογικὸς χρόνος, στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἄτομο καὶ σὰ ζωϊκὸ εἶδος, εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνῃ ἀκριβωμένη καὶ τέλεια πρόβλεψη, ὄχι μόνο γιατί δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε ὅλους τοὺς παράγοντες πού συνεργοῦν σὲ μιὰ καινούργια πράξη, μιὰ καινούργια ἀπόφαση· ἡ ἐπιστήμη κολακεύεται πὼς θὰ ἐξιχνιάσει βαθμιαῖα ὅλο καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ τους· ἀλλὰ γιατί ὁ ἕνας παράγοντας, ὁ κυριότερος, ὁ καθ'αυτὸ συντελεστής εἶναι ὁ χρόνος, ἡ ἀληθινὴ ὑπόσταση τῆς ἐξέλιξης, τὸ ψυχικὸ ὑλικό.

Ἡ ἀθρώπινη πράξη στὴν οὐσία τῆς εἶναι ἀπρόβλεπτη. Εἶναι γιὰ τοῦτο ἐλεύτερη; Ὅποιος συλλογίζεται σὰν τὸ Μπέρξον, νομίζει πὼς ἡ ἐρώτηση αὕτη δὲν ἔχει νόημα, δὲν τὴ θέτει, κ' ἐπομένως δὲν μπορεῖ ν' ἀπαντήσῃ οὔτε ναί, οὔτε ὄχι. Σὰν ἀνάλυση τοῦ ὅρου ἐλευτερία πού δίνει καὶ στὴν πρώτη του «Μελέτη» καὶ ὡς ἀπάντηση στὸ Λεξικὸ τῶν Φιλοσοφικῶν Ὄρων, βρίσκει πάλι τὴν ἀμφιλογία πού ὁδήγησε σὲ τόσες ἀτελείωτες συζητήσεις καὶ ἀντιφατικοὺς

όρισμούς. Ἐλεύτερη (θὰ ἦταν καλύτερα ν' αντικατασταθῆ με ἀνθρώπινη, συνειδητή, πνευματική), ἐλεύθερη εἶναι μιὰ πράξη ὅταν προέρχεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ψυχικῶν δυνάμεων ἐνὸς ἀνθρώπου, ὅταν ὅλη του ἡ προσωπικότητα ἐπῆρε μέρος σαυτῆ. Κι' ἔτσι ὁμως πάλι, **ἀφοῦ γίνε**ι, μπορεῖ ἡ διανοητικὴ ἀνάλυση νὰ βρεῖ τὶς αἰτίες καὶ τοὺς ὅρους ποὺ τὴν προκαλέσαν· **ἀφοῦ γίνε**ι, εἶναι φανερὸ πὼς δὲν μπορούσε νὰ γίνε ἀλλιῶς. Ἡ ὑστερόγονη αὐτὴ σκέψη ἔχει δίκιο, μόνο ἄς μὴ νομίζει πὼς θὰ μπορούσε με τὸ ἴδιο δικαίωμα νὰ μεταφερθῆ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν προίξι καὶ νὰ τὴν ὀρίσει ἀπὸ τὰ πρὶν.

Δὲν ἔγινε ὁμως πάλι, ὅπως φαντάζονται οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἐλευτερίας, μιὰ ἐκλογή ἀνάμεσα σὲ πιθανότητες με ἴση δύναμη· βλέποντας πὼς ἔγειρε πρὸς τὴ μιὰ, συμπεραίνουν πὼς θὰ μπορούσε τὸ ἴδιο νὰ γείρει καὶ πρὸς τὴν ἄλλη, πὼς ἦταν ἐπομένως ἐλεύτερος νὰ τὸ κάνει. Στ'ἀλήθεια δὲν ὑπάρχουν οὔτε οἱ δύο πιθανότητες, οὔτε ἡ μιὰ αἰτιοκρατικὰ ὀρισμένη ἀπόφαση· αὐτὰ εἶναι μόνο φανταστικὲς ἀψυχες διανοητικὲς παράστασεις. Ὑπάρχει τὸ συνεχισμένο ρεῦμα τῆς συνειδητῆς καὶ ὑποσυνειδήτης ψυχικῆς μου ζωῆς· ὅταν ἐξετάζω τὴ μιὰ πιθανότητα κ' ἔπειτα γυρίζω στὴν ἄλλη, ἡ ἀντίληψή μου γιὰ τὴν δεύτερη καὶ ἡ στάση τῆς ὀρμῆς μου ἀπέναντί της εἶναι κι' ὅλας διαφορετικὴ, ἔχει ὀγκωθῆ ἀπὸ τὴν προηγούμενη σκέψη, ἐπηρεαστῆ καὶ ἀλλάξει χημικά. Ἔχω π.χ. μπροστά μου δύο πιθανότητες, νὰ περάσω μιὰν εὐχάριστη κοσμικὴ ζωὴ στὴν Ἀθήνα, με παρέες, διαθέτοντας τὸν καιρὸ μου ἐλεύτερα, ἢ νὰ πιάω σὲ μιὰ ἐπαρχία νὰ ἐργαστῶ πιὸ παραγωγικά, σὲ στενότερο ἐπίπεδο καὶ μοναξιά. Ἀφοῦ πιά ἔχει περάσει ἀπὸ τὸ νοῦ καὶ τὴν ψυχὴ μου ἡ δεύτερη εἰκόνα, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ μοῦ ξαναπαρουσιαστῆ ἡ διαμονὴ στὴν Ἀθήνα με τὸν

ἴδιο συναισθηματικὸ καὶ βουλευτικὸ τόνο ὅπως πρὶν λογα-
ριάσω τὴν ἀναχώρησή μου ὀλωσδιόλου· οἱ ἀπόλαυτες ὁμως
ποὺ θὰ στερηθῶ φεύγοντας ἐπηρέασαν κι' αὐτὲς μὲ τὴ
σειρά τους τὴν ἰδέα τῆς δουλειᾶς στὴν ἐπαρχία, καὶ ποτὲ
δὲ θὰ τὴν ξανασκεφτῶ καθαρὴ κι' ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν
ἰδέα—ψυχολογικὰ πολὺ θετικὴ—τῆς στέρησης. Ἔτσι, πη-
γαίνοντας διαρκῶς ἀπὸ τὴ μία στὴν ἄλλη, δημιουργῶ δια-
δοχικὲς καὶ διαφορετικὲς κάθε φορὰ εἰκόνας· ἡ τελευταία,
ἐκείνη ποὺ θὰ καταλήξω, θὰ περιέχει μέσα της μιὰ δημι-
ουργικὴ, ὄχι μηχανικὴ, συνισταμένη ὅλης αὐτῆς τῆς ψυχι-
κῆς πορείας, ὅλης τῆς ἀμηχανίας, ἀμφιβολίας καὶ ἀγωνίας
ποὺ ἐπέρασα. Θὰ εἶναι ἐλεύτερη ἂν ὅλο μου τὸ εἶναι πάρει
μέρος καὶ ριχτῆ σαυτὴ τὴν ἀπόφαση. Καὶ ὅ,τι κι' ἂν συμ-
βῆ, ἂν ἔχω ἀληθινὴ ψυχικὴ ζωὴ, θὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ
μετανιώσω· θὰ ξέρω πῶς δὲν μπορούσε νὰ γίνεῖ ἄλλιῶς,
πῶς ἂν ὑπῆρχαν ἄλλοι παράγοντες ποὺ θὰ μ' ἔκαναν
ν' ἀποφασίσω ἄλλιῶς, θὰ ἦταν στὴ θέση μου ἄλλος ἄνθρω-
πος ποὺ θ' ἀποφάσιζε, καὶ ὄχι ἐγώ. Καὶ ἂν βάλετε καὶ
στὸν τελευταῖο ἄνθρωπο τὴν ἐρώτηση ἂν θὰ ἤθελε νὰ
εἶναι ἄλλος, δὲ θὰ πάρετε καταφατικὴ ἀπάντηση ἀπὸ κα-
νένα. Καὶ πολὺ σωστά· ἡ ψυχικὴ μας ἐξέλιξη, μὲ ὅλες
τὶς ἀθλιότητες, τοὺς πόνους καὶ τὶς ταπεινὲς ἀκόμα σκέ-
ψεις, εἶναι ἡ μόνη πραγματικότητά μας, τὸ μόνο μας ἔχει.
«Εἴμαστε καμωμένοι ἀπὸ χρόνο καὶ ἡ ζωοῦλα μας εἶναι
ὅλη ἀπὸ τὸ αὐτὸ ὕφασμα» μπορούμε νὰ ποῦμε, πα-
ραλλάζοντας τὸ ρητὸ τοῦ Σαίξπηρ.

Ἀλλοίμονο ὁμως ἂν γιὰ κάθε ἀπόφαση στὴ ζωὴ μας
περνοῦμε τὴν ἴδια ταλάντευση καὶ ἀγωνία. Ἡ ἀλήθεια
εἶναι πῶς λίγες εἶναι οἱ ἐλεύτερες πράξεις τοῦ ἀνθρώπου
σὸλο τὸ διάστημα· τὶς περισσότερες φορὲς δὲν ἀποφασί-
ζομε ἐμεῖς, ἀποφασίζει ἡ συνήθεια, ἡ μεγαλύτερη νίκη

τῆς ὕλης, ἢ ἡ πίεσις τῶν ἐξωτερικῶν περιστάσεων ἢ ἡ κοινωνικὴ ἐπιβολή. Καὶ εἶναι σωστὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπον μὴ μόνον νὰ ὑποτάξῃ τὴν ὕλην ἀλλὰ καὶ τὰ περισσώτερα σημεῖα ὑποταχτῇ σαυτῇ. Γιὰ πολλοὺς μάλιστα ὑπάρχει κάποια ἡδονὴ στὸ νὰ παραδοθῶν στὸ ρεῦμα τῶν περιστάσεων ἢ στὴν ὁδηγίαν ἑνὸς ἄλλου· ὁ κατήφορος τῆς ἀδράνειας ἢ τῆς μηχανικῆς ἐπανάληψης εἶναι γλυκός, παρασταίνει τὸ τελειωτικὸ βόλεμα τοῦ πνεύματος μέσα στὴ μορφὴ πού ἐπάσκιζε νὰ δώσει μιὰ φορὰ στὴν ὕλη, καὶ τὸ κατάφερε μόνον προσαρμόζοντας τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ στοῦς ἀδυσώπητους νόμους τῆς.

Μιλῆσαμε κάπως αὐθαίρετα γιὰ ὕλη καὶ πνέμα, νόμους ἢ ἐλευτερία καὶ εἶναι καιρὸς νὰ ὁρίσομε καθαρότερα τί ἐννοεῖ ὁ Μπέρξον μαυτοὺς τοὺς ὅρους καὶ τί σχέσεις βρῖσκει ἀνάμεσά τους.

Γ. Ὑλὴ καὶ Πνέμα.

Εἶδαμε πὼς τὰ φαινόμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου χωροῦν ἄνετα στ' ἄχρωμα γενικὰ πλαίσια τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου καὶ ἐπιτρέπουν τὴν πρόβλεψη τῆς κανονικῆς τοῦ ἐπανάληψης καθὼς ὑποτάσσονται σὲ μαθηματικοὺς ὁρισμοὺς καὶ ἐξίσωσεις. Ἡ ἴδια αἰτία ἐνεργώντας μέσα στοὺς ἴδιους ὅρους φέρνει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, γιὰ τὸν οἱ ποιοτικὲς τους διαφορὲς εἶναι ἀσήμαντες ὡς γιὰ τὴν πρόβλεψη. Ξέρομε ἀκόμα πὼς ἓνας ἄλλος νόμος φυσικὸς ὑποστηρίζει τὴ διατήρηση κάθε ἐνέργειας σὲ ὁποιαδήποτε μορφὴ καὶ ἂν μεταγυρίσει. «Τίποτα δὲ χάνεται, τίποτα δὲν φτιάνεται ὀλότελα καινούργιο στὴ φύση» εἶναι τὸ δόγμα πού γενικοποιήθηκε ὁ φυσικὸς αὐτὸς νόμος, παρατηρημένος μόνον σὲ κλειστὰ συστήματα καὶ εἰδικὲς περιπτώσεις. Δὲν μπορῶ νὰ ἀναλύσω στὶς λεπτομέρειες τὴ νέα στροφὴ πού δίνει στὸ νόμο τοῦτο